

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Նաբուգոդոնոսորի պալատին գիւտը հաղորդուելէն քանի մը օր ետք հետեւեալ յօդուածը երեւցաւ անգլիական թերթի մը մէջ, զոր՝ իր չահեկանութեանը համար թարգմանելը աւելորդ չհամարեցինք։ —

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՐԻՐԱՄԵԱՅ ՄԸ ,
ԿԱՒԻ ՄԷՋ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ .

Հետաքրքրական է նշանակել որ Արեւելեան հնագիտական մասնաճիւղ մը , որուն կարեւոր մասնակցութիւն մը ունեցած են անգլիացի զիտուններ ալ , թեւակոխած է արդէն իւր կազմութեան հարիւրերորդ տարին : Սեպտ. 14ին, գալ տարի , դար մը գործած պիտի ըլլայ յորմէ հետէ Կրօթըֆէնտ կարդաց Կէօթիսկէնի Գրական Ընկերութեան առջեւ իր Պարսկական սեպածեւ ծածկազրութեան վրայ մէկ ուսումնասիրութիւնը . բայց տասը տարի վերջ միայն իր ըմբռնածը յստակօրէն բացատրուեցաւ : Քիչերը անոնցմէ որ լսեցին իր յայտարարութիւնները ի մասին ծածկազրութեան, եւ տեսան երկար լուռ վանկերը Պարսկաստանի Աքեմենեան իշխաններու անուանց, Դարեհի եւ Քսերքսէսի — ի կեանս վերակոչուած — կը կարողանային գաղափար մը ունենալ այն ընդարձակ արդիւնքներուն վրայ որ այս բարեբաղդ գուշակութեան պիտի ծագէր : Որովհետեւ Կրօթըֆէնտ , պէտք է յիշել , որ եւ ոչ մէկ իմաստով Արեւելագէտ մը չէր եւ իր ի վերջոյ հրատարակածներէն քիչերը միայն ունէին ո՛ր եւ է գիտական արժէք : Մանաւանդ այդ ատենները գիտնական Նւրոպան հագիւ թէ պատրաստուած էր Արեւելեան ո՛ր եւ է գրութի (գրականութեան) յարգ ընծայելու զիջանիւ . ըլլային անոնք արձանագրութիւն կամ ձեռագիր՝ դասական դպրոցը կը գերիշխէր , եւ պատկերամարտական դպրոցը աւլած մաքրած էր ամէն ինչ որ ամենաճշգրիտ կերպով համաձայն չէր դասական կանոններու աւանդութեանց եւ գիցաբանական թաղաւորութեան : Եթէ , իրենց սորվեցուցածին նայելով , պատմութիւնը Հերոդոտոսով կըսկսի, Արեւելեան Պատմութեան մը գաղափարը որ եւ է նկատառութեան արժանի չէր : Թէ ո՞րքան գէշ պատրաստուած էր գիտական աշխարհը այս ժամանակամիջոցին եթէ հաւա-

տանք Արեւելքի մէջ գրական դարու մը գոյութեան՝ Արեւմուտքի մէջ անոր ընդարձակութիւնն առաջ, լաւ կը տեսնուի այն ընդունելութեանէն զոր ըրին Անքըթիլ տիւ Բէրօնի երբ առաջին անգամ ծանօթացուց Արեւմտեան գիտուններուն զՋէնտ Ալէստա, Պրանսական Հնդկաստանի բանակին իբրեւ զինուոր ծառայելու վտանգաւոր շրջանէ մը ետքը — որուն մէջ զինուորագրուած էր գիտնական գրատաշտականներու հետ յարաբերութեան մտնելու նպատակով — տարիներով դժնդակ աշխատութեամբ ուսանելէ եւ կրօնական ձեռագիրներ փնտռելու դժուարին հետազոտութիւններէ ետքը՝ Եւրոպա վերադարձաւ հոն սկսեալիկ եւ նախատալից ընդունելութեան մը հանդիպելու համար միայն։ Եւ ոչ ալ այս դժուարահաւանութիւնը սահմանափակուեցաւ միայն այդ դասական դպրոցի պատկանողներուն մէջ։ Արեւելցիները, մանաւանդ Սըր Ուիլլիքմ Ճօնս, հիմնադիրը Արքայական Ասիական Ընկերութեան, յանդգնեցաւ յայտարարել անոր թանկագին գիրքը իբրեւ կուտակութիւն մը ոչնչաբանութեանց, իսկ անոր լեզուն՝ իբրեւ անարուեստ խարդախութիւն։ Բայց զարմանալի ջատագովական մը առձեռնպատրաստ կը գտնուէր շնորհիւ Կրօթըֆէնտի պարզ աշխատութեան։

Պուրնուֆ եւ Հասսօն սկսան Սանսկրիթի մէջ Ջէնտի աղգականութիւն մը գտնել, մինչդեռ պարսկական նահանգներու մէջ սեպածեւ արձանագրութեամբ անուններ կը տեսնուէին որ անոնց զէնտական ձեւերն ունէին։ 1835ին Ռօլլինսըն սկսաւ արձանագրութիւններու իր անկախ ուսումնասիրութիւնը։ Համբերութեամբ աշխատելով նախընթաց հնախոյզներու գործերը անձանօթ հռչակեց, Յառաջացման ո եւ է իսկական արգելք նիւթին քիչութեանը մէջ գտնուած էր։ Պերսեպօլիսէն ելած բնագիրները գրեթէ նոյնն էին եւ միայն Դարեհի նախընթացի մէջ եղած գերեզմանին տապանագիրին բնագիրը աւելի երկար էր։ Ռօլլինսըն իր կեանքը վտանգի ենթարկելով օրինակեց Պէհիսթունի արձանագրութիւնը՝ եւ Արքայական Ասիական Ընկերութեան առջեւ կարդացած թղթին մէջ՝ 1835ին, ու իր 1846ի մեծ յիշատակագրին մէջ, վերջնականապէս հաստատեց իրականութիւնը սեպածեւ արձանագրութեան՝ եւ ապացուցեց նաեւ թէ՛ Անքըթիլ տիւ Բէրօնի շատ քննադատուած Ջէնտը բարեփոխուած ձեւ մըն էր միայն Աքեմենիան Պարսից լեզուին։ Նոյն իսկ այս ատեն հազիւ քանի մը գիտնականներ կերպէին թէ գրական նիւթերու ի՞նչ հանք կը բացուէր մեռեալ Արեւելքին պատմութեան վերականգնութեանը համար։ Լէյարտի նիւտէի մէջ գտած հնութիւնները ի լոյս հանեցին Ասորեստանի Ասուրպանիբալ թագաւորին թաղուած գրատունը, կարճակեաց հաստատութիւն մը, եւ այսօր՝ շատ աւելի մեծ օգտակարութիւն ունի քան երբեք ունեցած էր երբ անոր դարակներուն վրայ դիզուած էին կաւէ գիբերը, Հիմնուած՝ Քրիստոսէ գրեթէ 660 տարի առաջ, 40 տարի չապրած, աւերուած եւ թաղուած էր։ Լէյարտի ձեռ-

ըով գտնուիլ եւ անոր կտրտած գանձերուն Բրիտանական Միւզէին մէջ ամբարուիլը ապշեցուցիչ իրողութիւն մըն է՝ գիտնականներուն ձեռքը դրաւ ան, իրենց գրուելէն 25 դար ետքը կարգ մը պատմական գիրքեր, բանաստեղծութիւններ, կրօնական համարներ, եւ որ աւելի կարեւորն է ամբողջական շարք մը քերականութեանց, բառարաններու եւ կրթական գործերու ժողովուրդին դաստիարակութեան համար եղած, ինչպէս կը ցուցնեն պնակիւններու կոնակի գրութեանը։ Այնպէս որ նինուէի դըպրոցականներուն գործածութեանը համար եղած այս դասագիրքերը՝ Քրիստոսէ 660-628 տարի առաջ, Ռօլլինսընի, Հինքսի, Սմիթհի, Սէյսի եւ ուրիշներու գասագիրքերը դարձան։ Այս կաւէ գիրքերը յայտնեցին ուրիշ ա'լ աւելի վարմանալի իրողութիւն մը — թէ՛ Արեւելեան գրականութիւնը գոյութիւն ունեցեր է այս մատենադարանին հաստատուելէն շատ դարեր առաջ։ Այս գիրքերը աւելի բան չէին բայց եթէ Բաբելոն Պորսիքայի քաղաքներուն հին Քաղղէացւոց գործերուն մասնաւոր տպագրութիւնը (special edition)։ Մածկագիտական աշխատութիւնը հիմա արագ յառաջդիմութիւններ կընէր, Ռօլլինսըն, Օքէրթ, Հինքս, եւ ուրիշներ սորվեր էին Ասուրերէն, բայց աւելի հին Սումէրեանց վերագրուած դասագրքերէն Բաբելոնի ամենահին բնակիչներուն լեզուն սորուռած էր։ Ուր'ի, էրէք'ի, Բաբելոնի եւ ուրիշ տեղերու մէջ եղած խուզարկութիւնք ի լոյս բերին աղիւսներ եւ պատմութիւններ արձանագրուած վարմանալի վաղնչական գիրերով որոնք երբ լուծուեցան՝ տեսնուեցաւ որ այս Սումէրեան լեզուով էին — Արեւմտեան Ասիոյ լատիներէնը — կրօնքի, մոգութեան եւ սուտ-գիտութեան լեզուն։ 1872ին միայն էր որ սակայն Ասուրագիտութիւնը դարձաւ սիրելի ոմանց Անգլիոյ մէջ, Ֆրանսայի մէջ, — ուր Ժիւլ Օքէրթ, Ասուրագէտներու հայրերէն վերջինը դեռ կապրի—, եւ Գերմանիոյ մէջ, Պատմական ժամանակակցութիւնները —ինչպէս օրինակի համար գիւտը Յէռլ, Աքաաք, Նեղկիա անուններու— Աստուածաշունչն ուսումնասիրողներու ուշագրութիւնը դրաւ եր, բայց այս նորածին գիտութիւնը «խիստ չահեկան» (very interesting) աստիճանէն անդին անցած չէր, 1872ին Ճորճ Սմիթհ աշխարհն յուզեց իր Բաբելոնեան Զրնեղեղի ծածկագիրներով, Պնակիտ եւ Ասուրագիտութիւն մկրտուեցան Պ. Կլատսթոնի նշանաւոր կնքահայրութեամբ, որ, երբ շինեց սա բարեբաղդ նախագասութիւնը — «Պատմութեան հետահայեաց ընդարձակում» — իբրեւ բացատրութիւն մը նոր գիտութեան յաղթանակին, այդ ժամանակէն ի վեր գործը վարմանալի արագութեամբ յառաջդիմեց։ Աստուածաբանութեան եւ Դիցաբանութեան ուսանողներ գրառուները նիւթով ճոխ գտան, եւ Քաղղէայի Դիւցազներգութիւնը՝ որուն ԺԱրգ գիրքըն էր Զրնեղեղի Տախտակը՝ լուծեց Հերակլէսի դից ծագումին խնդիրը։ Աստուածաշնչականք ցնծութեամբ ողջունեցին զայն իբրեւ Մովսէսը հաստատող՝ թէպէտեւ ի'նչ կերպով կամ ո՛ր աստիճան, դեռ եւս չեն

վճռած : Շատ աւելի կարեւոր դէպք մը եղաւ Ասուրագործութեան՝ Ակադեմիական ճանչցուիլը : Յիւստայի մէջ Տոքթ. Օրէրթ արդէն նշանակուած էր Բրոֆէսէօր՝ Բօլէթ տը Ֆրանսի : Իսկ հիմա Պէրլինի եւ Լայքցիկի մէջ ինդիբը պաշտօնապէս կը ճանչցուէր, բայց ո՛չ յԱնգլիա : Եւ, շատ տարիներ ետքը միայն պզտիկ աթոռ մը կը հաստատուէր Օքսֆորտի մէջ Բրոֆէսէօր Սէյսի պաշտօնը պահելու : Շատ չանցած նոր շրջան մը մէջ ինկաւ որ լայնօրէն ընդարձակեց ասուրագործութեան եւ Բաբելոնի հնախօսութեան ուսումը : Բաբելոնի մէջ Ռասամի ձեռքով եղած գիւտերը, մանաւանդ Ապօ-Հապարի մէջ, ի լոյս բերին պատմական թուականնալ յիշատակարաններ եւ առարկաներ՝ որ Բաբելոնեան պատմութեան ծագումը ետ տարին մինչեւ Աքատեան Սարգոնի դարը, Քրիստոսէ 3800 տարի առաջ, մինչդեռ Թէլօի մէջ Պ. տը Սարգէքի խուզարկութիւնները երեւան հանեցին արձանագրութիւններ, արձաններ եւն. որ ա՛լ աւելի հեռաւոր անցեալի մը կը պատկանէին : Հիմա, Բաբելոնեան քաղաքակրթութեան եւ գրականութեան հնութիւնը ա՛լ տարակոյս, շատ հեռու կը գտնուէր : Շուտով սակայն, 1880ի առնանները մեծ յաւելում մը կըլուէր Ասուրագէտներու կարգին վրայ : Ամերիկայի մէջ կրթական շարժումը, որ այդ երկրէն դէպի Գերմանիա կը քշէր ուսանողներու հոսանք մը, ուսանելու մանաւանդ Աստուածաբանութիւն, կը լեցնէր Շրաութի դասարանը Պէրլինի մէջ, եւ Լայքցիկի մէջ ալ Տէլիցշինը, եւ ամերիկեան Ասուրագէտներու դպրոցը կը հիմնուէր, որոնց առաջինները եղան Հարվըրտցի Բրոֆէսէօրները՝ Լայքս եւ Հարբըր : Հարվըրտի, Պօթընի, Չիքսկօյի ամերիկեան Համալսարանները իրենց կատարեալ դասընթացները կը ձեւէին Լայքցիքի հետեւողութեամբ, եւ իսկոյն Ասուրագործութիւնը կը դառնար ընդունուած ուսում մը Սեմական լեզուաց բաժնին մէջ, եւ Աստուածաբանական գիտութեանց մասը կը կազմէր : Բրոֆէսէօր Հաուքը եւ ուրիշներ Ամերիկայի մէջ պաշտօններ կըստանային, եւ հնագիտութեան այս կարեւոր ճիւղին պաշտօնապէս ճանչցուիլը Ակադեմիական՝ նոր Աշխարհի մէջ կապահովուէր : Այժմ Ամերիկա կը մտնէր հնագիտական խուզարկութեանց շաւղին մէջ, ու, Նիքքուրի մէջ կատարուած գիւտերը քաղդէական քաղաքակրթութեան թուականը ետ կը տանէին, Քրիստոսէ մինչեւ 4500 տարի առաջ : Հազարաւոր արձանագրութիւններ վերստին ձեռք կը բերուէին, եւ դեռ 2 տարի առաջ, յիշատակագրութեանց սենեակ մը, 30000 արձանագրութիւն պարունակող, կը գտնուէր : Ծածկագիր կարդացողին գործը սեպագիրներու վնասուածքին մէջ, յետահայեաց ընդլայնում մը միայն տալ չէր, այլ նաեւ լայնցնել նիւթերու շրջանակը : 1882ին Բրոֆէսէօր Սէյս հրատարակեց իւր յիշատակագրութիւնը Իան'ի (Yan, Van ?) սեպագիր արձանագրութեանց, որ մեզի կուտայ Հայկական թագաւորութեան ամենահին թուականը : Կաւէ տախտակներու սեպածեւ արձանագրութեանց գիւտը կը ցուցնէ թէ Քրիս-

տոսէ 1450) տարի առաջ բովանդակ Արեւմտեան Ասիոյ մէջ գրելու եղանակն այս էր. Տիւրու-Սիդոնէն Պէյրութ եւ մինչեւ Երուսաղէմ կուգան պաշտօնագրեր եւ նամակներ. Միթանէ եւ Ազարէ Նահրաւիմի Թագաւորները կը գործածեն զանի. եւ Բրօֆէսէօր Ռէմզէյի գիւտերն ալ կը ցուցնեն թէ ասիկա տարածուած էր ի Փոքր Ասիա, մինչեւ Ալիսի ափունքը: Քրիստոսէ 2200) տարի առաջ ինքնաւարապիտ արքունականն նամակներուն գտնուիլը եւ այս շրջանին հազարաւոր դաշանց տախտակներ կը ցուցնեն թէ, այդ էր գրելու եղանակը առեւտուրի ինչպէս նաեւ գիւտահագրութեան մէջ, եւ թէ՛ Արաւմատի ժամանակ Բաբելոնի զարգացման ազդեցութիւնը տարածուած էր մինչեւ Միջերկրականի ափերը: Բրիտանական Միւզէին կողմէ վերջերս հրատարակուած պնակիտները կը ցուցնեն թէ Պորսիբա քաղաքը 2000) տարիէն աւելի Արեւելքի համալսարանն էր, ուր՝ Քանանացիք, Լիզիպտացիք, Հրեայք, Պարսիկները եւ Յոյն գաղութները քաղաքական իմաստութեանն եւ գիտութեանց աղբիւրէն կուգային ըմպելու:

Այս է ահա, համառօտ ուրուագիծը յաղթանակներուն ա՛յն գիտութեան՝ որ առաջին անգամ լոյս տեսաւ դար մը առաջ Կրօթըֆէնտի թուղթին մէջ:

Կը յուսացուի որ գալ տարի ջանք մը ըլլուի այս կարեւոր հարիւրամեակը տօնելու, եւ, ապահովաբար Անգլիա, որուն գիտնականներն ալ այդ յաղթանակներուն մէջ այնքան բաժին ունեցեր են, պիտի վերջապէս ընդունին այս նիւթը անթերի կերպով:

Թարգմանեց
Խ. ՍՄԲԱՏ

ԱՍՈՒՐԱԳԷՏ ՄԸ

